

***Doradztwo zawodowe
dla uczniów
ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi***

Jolanta Rafał-Łuniewska
Wydział Specjalnych Potrzeb Edukacyjnych ORE

Warszawa, 6 czerwca 2017r.

Uczniowie ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi

Uczniowie z **orzeczeniem o potrzebie kształcenia specjalnego**:

- Z niepełnosprawnością:
 - niesłyszący, słabosłyszący,
 - niewidomi, słabowidzący,
 - z niepełnosprawnością ruchową, w tym z afazją,
 - z upośledzeniem umysłowym,
 - z autyzmem, w tym z zespołem Aspergera
 - niepełnosprawnościami sprzężonymi;
- Zagrożeni niedostosowaniem społecznym i niedostosowani społecznie.

Uczniowie z **opiniami** oraz inni potrzebujący pomocy psychologiczno-pedagogicznej, w szczególności z uwagi na:

szczególne uzdolnienia; specyficzne trudności w uczeniu się; zaburzenia komunikacji językowej; choroby przewlekłe; sytuację kryzysową lub traumatyczną; niepowodzenia edukacyjne; zaniedbania środowiskowe związane z sytuacją bytową ucznia i jego rodziny, sposobem spędzania czasu wolnego, kontaktami.

Doradztwo edukacyjno-zawodowe w szkole winno brać pod uwagę przede wszystkim **specyfikę każdego ucznia**.

Rodzice dzieci ze spe skupiając się na realizowaniu ich szczególnych potrzeb „tu i teraz”, zazwyczaj w mniejszym stopniu myślą o wyborach kierunku zawodowego czy predyspozycjach zawodowych swoich dzieci, dlatego w tej kwestii również rodzice wymagają wsparcia specjalistów i profesjonalnego doradztwa.

Cele działań pedagogicznych

- 1) Rozpoznanie **indywidualnych potrzeb** rozwojowych i edukacyjnych oraz **możliwości psychofizycznych** uczniów oraz zaplanowanie sposobów ich zaspokojenia (w szkole ponadpodstawowej podkreślono rolę doradztwa edukacyjno-zawodowego).
- 2) Rozpoznawanie **zainteresowań** i **uzdolnień** uczniów oraz zaplanowanie wsparcia pomagającego uczniowi w rozwijaniu zainteresowań i uzdolnień.
- 3) Wielospecjalistyczna ocena funkcjonowania ucznia z orzeczeniem o potrzebie kształcenia specjalnego i IPET.

Zajęcia związane z wyborem kierunku kształcenia i zawodu oraz planowaniem kształcenia i kariery szkolnej

do 1 września 2017 roku

w przypadku uczniów gimnazjum i szkół ponadgimnazjalnych są jedną z form pomocy psychologiczno-pedagogicznej na podstawie rozporządzenia z 30 kwietnia 2013r. w sprawie warunków i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w przedszkolu, szkole i placówce, do realizacji których jest zobligowana szkoła na III i IV etapie nauczania .

Szkołę w realizacji tego zadania może wspomagać Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna, placówki doskonalenia nauczycieli, ale też inne podmioty.

Wczesne rozpoznanie możliwości psychofizycznych ucznia

Doradztwo edukacyjno-zawodowe ukierunkowane na wczesne rozpoznanie i ocenę możliwości psychofizycznych młodego człowieka jest szczególnie ważne w pracy z uczniami ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Kluczowym jest tu odpowiednie wykorzystanie potencjału uczniów, czyli w zależności od potrzeb – wyrównywanie deficytów, bądź rozwijanie ponadprzeciętnych zdolności, jak również kształtowanie odpowiednich relacji z otoczeniem (relacje z rówieśnikami, wspólnota ze społeczeństwem, poczucie przydatności), akceptacja siebie i poczucie własnej wartości.

Ponadto istotne jest **określenie ograniczeń zdrowotnych ucznia** przy wyborze szkoły/zawodu lub poszukiwanie możliwości rozwoju ponadprzeciętnych zdolności.

Warto podkreślić, że **ostateczna decyzja dotycząca planowania przyszłości należy do ucznia i jego rodziców**. Ponadto należy pamiętać, że w kwestiach medycznych i dotyczących przeciwwskazań do nauki i wykonywania zawodu kompetentni w orzecznictwie są wyłącznie tzw. lekarze medycyny pracy, a nie doradcy zawodowi.

Ustawa -Prawo oświatowe

Ustawa z 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz. U. z 2017 r. poz. 59) wprowadzająca nową strukturę szkół, a także większość wydawanych na jej podstawie rozporządzeń wchodzi w życie 1 września 2017 r. Oznacza to, że od tego dnia wszystkie szkoły mają już funkcjonować w nowej zreformowanej strukturze.

Aby 1 września 2017 r. szkoły mogły rozpocząć funkcjonowanie w nowej zreformowanej strukturze muszą być przeprowadzone i sfinalizowane czynności przygotowujące szkoły do zmian.

W stosunku do czynności, które wiążą się z organizacją i przygotowaniem szkół na nowy rok szkolny 2017/2018 stosuje się nowe przepisy ustawy – Prawo oświatowe oraz nowe rozporządzenia, w tym **rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 marca 2017 r. w sprawie szczegółowej organizacji publicznych szkół i publicznych przedszkoli**, określające procedurę i terminy opracowywania, uzgadniania i zatwierdzania arkusza organizacji.

Nowa podstawa programowa

Nowe przedmioty, w tym doradztwo zawodowe

Do szkoły podstawowej podstawa programowa wprowadza nowe przedmioty:

- geografię, biologię, chemię, fizykę – odpowiednio **od V klasy szkoły podstawowej**,
- **doradztwo zawodowe – od klasy VII szkoły podstawowej (niezależnie od pomocy w wyborze kierunku kształcenia i zawodu udzielanej uczniom w ramach pomocy psychologiczno-pedagogicznej).**

W roku szkolnym 2017/2018 zajęcia z zakresu doradztwa zawodowego będą realizowane w oparciu o program przygotowany przez nauczyciela realizującego te zajęcia i dopuszczony do użytku przez dyrektora szkoły, po zasięgnięciu **opinii rady pedagogicznej**. Program ma zawierać treści dotyczące informacji o zawodach, kwalifikacjach i stanowiskach pracy oraz możliwościach uzyskania kwalifikacji zgodnych z potrzebami rynku pracy i predyspozycjami zawodowymi.

Ustawa Prawo oświatowe przewiduje wydanie rozporządzenia w sprawie warunków i sposobu realizacji i organizacji doradztwa zawodowego w szkołach i placówkach oraz wymagań w zakresie przygotowania osób realizujących doradztwo zawodowe w szkołach i placówkach.

W latach szkolnych 2017/2018–2020/2021 nauczyciel lub zespół nauczycieli przedstawia dyrektorowi szkoły podstawowej program nauczania do danych zajęć edukacyjnych z zakresu kształcenia ogólnego dla klas VII i VIII.

Kształtowanie kompetencji kluczowych wśród uczniów - zadaniem współczesnej szkoły

Kompetencje kluczowe są niezbędne uczniom do samorealizacji w dorosłym życiu, aktywności społecznej i uzyskania szans na rynku pracy w społeczeństwie opartym na wiedzy.

Zaangażowanie wszystkich nauczycieli ma ogromne znaczenie w realizacji zadań preorientacji zawodowej czy doradztwa edukacyjno-zawodowego. Nauczyciel, dzięki codziennym kontaktom z uczniami zna ich zainteresowania, cechy osobowości, warunki rozwoju, efektywność procesów poznawczych. Ma wiedzę o środowisku ucznia i jego sytuacji rodzinnej. Zna także specjalne potrzeby edukacyjne ucznia.

Z punktu widzenia monitorowania efektywności działań ważne wydaje się:

do tej pory na III i IV etapie nauczania, a teraz od 1 września 2017 roku w klasach VII i VIII szkoły podstawowej i w szkołach ponadpodstawowych, opracowywanie wewnątrzszkolnego systemu doradztwa edukacyjno-zawodowego w każdej szkole oraz bardziej wnikliwe eksplorowanie z uczniami kierunków zawodowych ścieżek.

Dlaczego wybór zawodu jest tak istotny szczególnie dla ucznia ze SPE?

- Wybór zawodu to bardzo ważna decyzja w szczególności w odniesieniu do ucznia z niepełnosprawnością.
- Uczniowie z niepełnosprawnością mają zwykle, choć w różnym stopniu i zakresie, ograniczoną zdolność do pracy na skutek obniżenia sprawności funkcjonalnej organizmu, co oznacza, że może być **im trudniej samodzielnie ocenić swoje możliwości zawodowe i szanse na rynku pracy.**
- Podjęcie niewłaściwej lub przypadkowej decyzji zawodowej ma dla osób z niepełnosprawnością daleko poważniejsze konsekwencje niż dla pełnosprawnych (narażenie na zbędny wysiłek związany z uzyskaniem kwalifikacji zawodowych, który następnie nie owocuje możliwością podjęcia pracy może prowadzić do rezygnacji z dalszej rehabilitacji zawodowej i aktywności zawodowej).

Wybór właściwego zawodu dla ucznia ze SPE

zgodnego z aspiracjami, możliwościami zdrowotnymi i intelektualnymi, zdobycie go przez różne formy edukacji lub kształcenia pozaszkolnego może być **podstawą do rehabilitacji społecznej i zawodowej, do osiągnięcia zaradności, samowystarczalności, do pełnego wchodzenia w role społeczne i rodzinne.**

Wielu teoretyków rehabilitacji – właśnie **adekwatnemu wykształceniu i zatrudnieniu** przypisuje ogromną rolę w całym procesie rehabilitacji i integracji społecznej. To nie tylko zwiększona niezależność ekonomiczna, lecz także uczestnictwo w życiu społecznym, kontakty nie tylko zawodowe, poczucie przydatności i wspólnoty ze społeczeństwem.

Osoba z niepełnosprawności w ciągu swego życia narażona jest na różne zagrożenia. Jedne odnoszą się do ograniczeń związanych z niepełnosprawnością, inne do zaburzonych relacji z otoczeniem społecznym.

Można powiedzieć, że osoba taka może przechodzić wiele kryzysów, począwszy od braku ufności, zwątpienia, wstydu, izolacji, stagnacji do poczucia niższości. Jednak te **trudne doświadczenia, przy mądrym wsparciu innych, mogą powodować wzrost aktywności i dążenie do ich przezwyciężenia.**

Osoba z niepełnosprawnością może prowadzić aktywne życie, starać się osiągać sukcesy i realizować własne pragnienia. Należy **przełamywać stereotypy w postrzeganiu niepełnosprawności**, zorientowane na rejestrację ograniczeń i słabości, z góry pozbawiając osoby z deficytami szans samorealizacji – na **podejście poszukujące dostępnych możliwości, które są w ich zasięgu.**

Problemy z wyborem dalszej nauki

mają zwłaszcza ci uczniowie, którzy z różnych powodów nie mogą, bądź nie chcą kontynuować nauki w liceach czy technikach, a jednocześnie nie potrafią znaleźć dla siebie oferty w szkołach typu zawodowego.

Uczniowie ci wymagają szczególnej pomocy w zakresie poradnictwa szkolnego i zawodowego.

Doradcy zawodowi w szkołach i poradniach psychologiczno–pedagogicznych mają, poprzez kontakty z rodzicami, nauczycielami oraz własny warsztat diagnostyczny (rozmowy, badania specjalistyczne, analizy), okazję rozpoznania potencjalnych możliwości każdego wymagającego porady i zgłaszającego się po nią ucznia.

Rolą doradcy jest:

- towarzyszyć uczniom w dokonywaniu wyborów,
- służyć im radą i informacją,
- tworzyć mapę możliwości,
- określić warunki zdawania egzaminów,
- preferencje w przyjęciu do szkoły ponadpodstawowej,

ale przede wszystkim **ocenić czy zdołają kontynuować naukę w wybieranej szkole i ukończyć ją z pozytywnym wynikiem.**

Wspólny wybór, zaakceptowany przez ucznia i jego rodziców jest okazją do wytworzenia w uczniu gotowości do kontynuowania nauki.

Ważną cechą doradzającego w tych relacjach jest jego **elastyczność**, tzn. sprawdzania różnych rozwiązań problemów dla każdego ucznia. Czasami doradca musi znaleźć odwagę na to, aby oględnie, ale wyraźnie przedstawić ograniczeni, jeżeli uczeń „kurczowo trzyma się” jakiegoś nierealnego marzenia.

Uczniowie z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim stanowią najwyższy, bo ponad 40% odsetek uczniów ze SPE (obecnie) na etapie gimnazjum i szkoły ponadgimnazjalnej

W jaki sposób optymalizować kształcenie uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim?

Warto zwracać uwagę na właściwą, profesjonalną **orientację i aktywizację zawodową** jako działalność podporządkowaną procesowi poradnictwa zawodowego.

Powinna obejmować wszystkie **działania wychowawcze** szkoły, rodziców i innych osób, grup oraz instytucji, mające na celu przygotowanie młodzieży do planowania kariery zawodowej, której ważnym elementem jest podejmowanie kolejnych decyzji wyboru szkoły i zawodu.

Ciągłość i elastyczność działań z zakresu orientacji zawodowej

Szkoła ponadpodstawowa, w tym branżowa I i II stopnia (wcześniej zawodowa) czy technikum winna kontynuować i poszerzać działania w zakresie orientacji zawodowej, w celu właściwego przygotowania ucznia do prawidłowego funkcjonowania i adaptacji zawodowej na otwartym, bądź wspomaganym rynku pracy.

Służą temu programy w ramach wyrównywania szans edukacyjnych, ale podstawą powinno być profesjonalne działanie na terenie szkoły ponadpodstawowej, która ma optymalne możliwości **pełnej diagnozy ucznia, monitorowania jego postępów edukacyjnych, preferencji osobistych i analizy funkcjonowania zawodowego.**

Zmierzając do lepszego przygotowania młodzieży ze specjalnymi potrzebami do życia społecznego i zawodowego, w procesie edukacji należy uwzględnić **potrzebę współpracy z pracodawcami.**

Z punktu widzenia efektywności doradztwa edukacyjno-zawodowego ważne wydaje się jego monitorowanie oraz badanie losów absolwentów danej szkoły.

Dane z raportów

Dostępny Raport (z woj. łódzkiego) z 2012r. dotyczący **kierunków aktywizacji zawodowej osób z niepełnosprawnością** wskazuje wyraźnie na brak rozwiązań systemowych, które umożliwiłyby przechodzenie z obszaru edukacji do oferty pracy(aktywności zawodowej).

Najpełniejsze dane ilościowe dotyczące osób z niepełnosprawnością intelektualną osób aktywnych zawodowo można uzyskać z badań PFRON.

Ścieżka zawodowa osób z niepełnosprawnością intelektualną w dużej mierze jest podyktowana specyfiką uczniów i ich możliwościami, nie zaś zainteresowaniami czy predyspozycjami uczniów.

Oferta zawodowa dla osób z niepełnosprawnością intelektualną-
najczęściej wybierane zawody: **monter elektronik, sprzedawca, elektromechanik, kucharz, pracownik pomocniczy obsługi hotelowej, lakiernik, ogrodnik, cukiernik, tapicer, stolarz, fryzjer, mechanik samochodowy.**

Wpływ wyników badań PFRON na poszukiwanie skutecznych rozwiązań w doradztwie edukacyjno-zawodowym dla ucznia ze SPE

Badania wpływu kierunku i poziomu wykształcenia na aktywność zawodową osób niepełnosprawnych (PFRON 2012):

- Stosunek do pracy osób niepełnosprawnych: rozumieją jej znaczenie i wagę, jednocześnie nie widzą siebie przy jej wykonywaniu (wprost zaprzeczają możliwości jej podjęcia, uzależniają ją od innych czynników lub uciekają w myślenie życzeniowe).
- Bardzo nisko oceniają swoje kwalifikacje i umiejętności, charakterystyczny jest brak wiary we własne siły, brak „twardych” i „miękkich” kompetencji, które są ważne z punktu widzenia pracodawcy.
- Postawy wobec pracy, stan zdrowia i postawy wobec własnej niepełnosprawności, przekonania dotyczące miejsca osób niepełnosprawnych w społeczeństwie, korzystanie z pomocy mają większy wpływ (76-84%) na aktywność zawodową niż poziom wykształcenia (3,4%)

Zintegrowany System Kwalifikacji (ZSK)

ZSK funkcjonuje w Polsce od ponad roku. To system, który pozwala porównywać kwalifikacje nadawane w systemach oświaty i szkolnictwa wyższego, ale także przez stowarzyszenia i organizacje branżowe, działające na podstawie różnych przepisów.

Zintegrowany System Kwalifikacji stoi na straży jakości dyplomów i certyfikatów.

I co ważne, potwierdzenie posiadanej wiedzy i umiejętności jest uznawane praktycznie w całej Europie.

ZSK jest narzędziem polityki uczenia się przez całe życie, a jego cel to zwiększenie dostępności oraz wyższa jakość kwalifikacji możliwych do uzyskania w Polsce. Przez przypisanie kwalifikacjom objętym ZSK poziomu Polskiej Ramy Kwalifikacji (PRK) możliwe będzie wzajemne odniesienie tych kwalifikacji oraz odniesienie ich do Europejskiej Ramy Kwalifikacji.

- Na wprowadzenie ZSK czekało wiele osób: pracodawcy, związki zawodowe, organizacje branżowe, ale przede wszystkim polscy pracownicy – zarówno ci, którzy pracują w Polsce, jak i ci wyjeżdżający do pracy w krajach Unii Europejskiej. Zintegrowany System Kwalifikacji to nowe możliwości dla tych, którzy chcą się uczyć i rozwijać przez całe życie.

- W systemie tym ważne są konkretne efekty uczenia się, czyli to, co wiemy, jakie umiejętności i kompetencje posiadamy oraz jak potrafimy je wykorzystać w życiu zawodowym i społecznym. Łatwiej będzie wybrać odpowiedni kurs czy szkolenie, zaplanować swoją ścieżkę rozwoju zawodowego, potwierdzić dyplomem to, czego nauczyliśmy się w trakcie kariery zawodowej. Pracodawcy uzyskują nowe narzędzia oceny kandydatów na pracowników, planowania zarządzania zespołem, ale również konkurencji na rynku.

ICF

ICF (*Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia*).

Została ona przyjęta jako jedna z klasyfikacji społecznych przez ONZ i włączona do *Standardowych zasad wyrównywania szans osób niepełnosprawnych*.

Dzięki tej klasyfikacji użytkownik klasyfikacji może tworzyć dla danego przypadku profile funkcjonowania, niepełnosprawności i zdrowia w różnych dziedzinach.

ICF ma zastosowanie jako:

- narzędzie statystyczne - dla zbierania i zapisywania danych, w badaniach przeglądowych
- narzędzie kliniczne - w ocenie potrzeb zdrowotnych, metod postępowania w odp. stanach chorobowych, ocenie profesjonalizmu czy ocenie rehabilitacji i jej wyników,
- narzędzie badawcze - dla pomiaru wyników badań jakości życia lub czynników środowiskowych,
- narzędzie edukacyjne- w przygotowaniu programów nauczania oraz w uświadamianiu społeczeństw i podejmowaniu działań socjalnych,
- narzędzie polityki społecznej - w przygotowaniu i realizacji polityki społecznej.

Według Międzynarodowej Organizacji Pracy (MOP) – The International Labour Organization (ILO) – rehabilitacja zawodowa jest częścią ogólnego procesu rehabilitacji osób niepełnosprawnych.

Należy zatem „dążyć do tego, aby stworzyć sprawnie funkcjonujący system orientacji i poradnictwa zawodowego we wszystkich szkołach, a szczególnie specjalnych, co stanowi konieczny warunek uczenia się przez całe życie i lepszą integrację społeczną. (...)

Specyfika pracy doradcy zawodowego z osobą niepełnosprawną powinna uwzględniać fakt, że praca zawodowa pełni funkcję rehabilitacji.

Rehabilitacja zawodowa ma na celu uzyskanie, utrzymanie i awans w odpowiedniej pracy, a w dalszej perspektywie integrację ze społeczeństwem.

Rozpatrując możliwości podejmowania zatrudnienia przez osoby niepełnosprawne należy pamiętać, że:

- osoba niepełnosprawna zachowuje określone zdolności i sprawności, które po ich zidentyfikowaniu, ukierunkowaniu i usprawnieniu (przy zastosowaniu odpowiednich środków i w odpowiednich warunkach) mogą stać się podstawą do podjęcia dodatkowego szkolenia, a następnie pracy zarobkowej;
- żadna praca nie wymaga od osoby, w tym niepełnosprawnej, zaangażowania wszystkich jej sprawności fizycznych, psychicznych i społecznych;
- osoby niepełnosprawne mają możliwość uruchomienia mechanizmów kompensacyjnych i wykonywania czynności przy zastosowaniu nieco innej techniki, np. wykonywania czynności jedną ręką, a nie dwoma czy orientacji w środowisku pracy na podstawie bodźców słuchowych, zamiast wzrokowych.

Przeciwdziałanie stereotypom

Warto walczyć ze stereotypem, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną wolniej przyswajają wiedzę i umiejętności na stanowisku pracy, są niezorganizowane i nieodpowiedzialne, co w konsekwencji zwiększa ich absencję i wypadkowość, obniża wydajność pracy.

Wynikiem takiego podejścia jest bierność, a w efekcie brak samodzielności tej grupy na rynku pracy.

Osoby niepełnosprawne intelektualnie wykazują najniższą aktywność zawodową (badania PFRON).

Spowodowane jest to nie tylko niechęcią pracodawców czy brakiem odpowiednio dostosowanych do ich potrzeb instrumentów rynku pracy, ale również obawą (podtrzymywaną przez najbliższe otoczenie) przed utratą renty i całkowitą reorganizacją życia w przypadku podjęcia zatrudnienia.

Warto pamiętać:

osoby z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim posiadają wiele zdolności i sprawności, które stwarzają możliwości opanowania wiedzy i umiejętności zawodowych oraz funkcjonowania i zachowania się w sytuacji pracy.

Osoby te zazwyczaj nie mogą wykonywać zawodów, które wymagają szczególnej sprawności umysłowej, pomysłowości, inicjatywy i samodzielności, w wykonywaniu których przeważają procesy orientacyjne i decyzyjne.

Ale są zdolne do wykonywania zawodów i czynności, które polegają na dokładnym wykonawstwie i odtwórczości.

Podsumowanie:

Niezależnie od formy kształcenia (szkoła specjalna, integracyjna, edukacja włączająca w szkole ogólnodostępnej) należy stwarzać możliwości korzystania z dostosowań zarówno w zakresie treści programowych z przedmiotów ogólnokształcących jak i zawodowych w takim stopniu, by absolwent mógł przystąpić do egzaminów zewnętrznych potwierdzających kwalifikacje zawodowe. Jeżeli możliwe jest dostosowanie zakresu treści programowych, form, metod, to ważne byłoby, poza wydłużeniem czasu zdawania, również **przystosowanie egzaminu zewnętrznego.**

Uczniowie ze spe winni mieć możliwość wyboru edukacji ponadpodstawowej ogólnodostępnej lub specjalnej uwzględniającej w większym stopniu dostosowanie metod i form pracy z uczniami z niepełnosprawnością.

Ukończenie szkoły daje im bowiem większe szanse na integrację społeczno-zawodową, w tym usamodzielnienie życiowe i zawodowe.

Osoby z niepełnosprawnością na rynku pracy

W Polsce jest blisko 3,6 mln osób z niepełnosprawnością, w tym 2,5 mln w wieku produkcyjnym. Spośród nich pracuje zaledwie 450 tys. (26%) – wynika z danych GUS za IV kwartał 2016 roku. Choć z każdym rokiem wskaźnik ten się poprawia, to wciąż daleko nam do innych krajów Unii Europejskiej, gdzie zatrudnienie niepełnosprawnych wynosi około 50%.

Dlaczego tak się dzieje i co możemy zrobić jeszcze od najwcześniejszych lat życia dziecka i funkcjonowania w systemie edukacji?

Rekomendacje

- Ważna jest dostępność uczniów do doradztwa edukacyjno-zawodowego, szczególnie ucznia z niepełnosprawnością, który ma swoją specyfikę (zajęcia indywidualne i grupowe) i na etapie szkoły podstawowej i ponadpodstawowej.
- Dzięki kreowaniu nowych szans na rozwój zawodowy wszystkich uczniów lepiej zostanie wykorzystany ich potencjał, wiedza i umiejętności. Jest to szczególnie istotne z punktu widzenia współczesnego rynku pracy i gospodarki opartej na wiedzy, a także *strategii uczenia się przez całe życie*. Tylko systematyczna i stała praca doradców zawodowych/nauczycieli-doradców z uczniami, w tym ze SPE może prowadzić do tworzenia spójnego rynku pracy.
- Warto zwrócić uwagę, że nowe rozwiązania dotyczące systemu doradztwa edukacyjno-zawodowego winny dostosowywać się do ucznia, a nie odwrotnie (cenne wydaje się tu zastosowanie ICF).
- Bardzo istotnym wydaje się szukanie rozwiązań systemowych na styku edukacji i aktywności zawodowej uczniów z niepełnosprawnościami.